

Ømålsordbogen mellem synkroni og diakroni

Hovmark, Henrik

Published in:
LexicoNordica

Publication date:
2006

Document version
Også kaldet Forlagets PDF

Citation for published version (APA):
Hovmark, H. (2006). Ømålsordbogen mellem synkroni og diakroni. *LexicoNordica*, (13), 129-145.

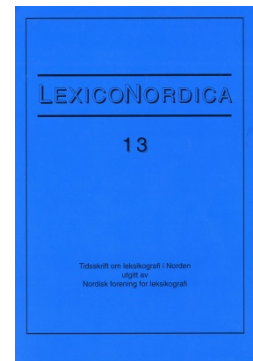
LexicoNordica

Titel: Ømålsordbogen mellem synkroni og diakroni

Forfatter: Henrik Hovmark

Kilde: LexicoNordica 13, 2006, s. 129-145

URL: <http://ojs.statsbiblioteket.dk/index.php/lexn/issue/archive>

© LexicoNordica og forfatterne

Betingelser for brug af denne artikel

Denne artikel er omfattet af ophavsretsloven, og der må citeres fra den. Følgende betingelser skal dog være opfyldt:

- Citatet skal være i overensstemmelse med „god skik“
- Der må kun citeres „i det omfang, som betinges af formålet“
- Ophavsmanden til teksten skal krediteres, og kilden skal angives, jf. ovenstående bibliografiske oplysninger.

Søgbarhed

Artiklerne i de ældre LexicoNordica (1-16) er skannet og OCR-behandlet. OCR står for 'optical character recognition' og kan ved tegngenkendelse konvertere et billede til tekst. Dermed kan man søge i teksten. Imidlertid kan der opstå fejl i tegngenkendelsen, og når man søger på fx navne, skal man være forberedt på at søgningen ikke er 100 % pålidelig.

Henrik Hovmark

Ømålsordbogen mellem synkroni og diakroni

The Danish Dictionary of the Insular Dialects covers a period from 1750 to 1945, 1850–1920 being its core period. As such it can clearly be labelled an historical dictionary. But at the outset, during the first decades of the 20th century, the intention was to make a contemporary synchronic dictionary. However, constant delays of the editing process (vol. 1 appeared only in 1992) soon made the original plans of a contemporary dictionary impossible. Furthermore, the synchronic ideal was challenged by the fact that the time span under consideration was expanded both backwards and forwards. Thus, traits of diachrony and historical perspective have been introduced into a dictionary that in principle is still trying to fulfil its original synchronic ideal.

1. Indledning

En historisk ordbog vil for de fleste nok være ”en ordbog som behandler sproget i et nærmere afgrænset tidsrum i fortiden”. Ømålsordbogen beskriver de danske dialekter på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer i perioden 1750–1945 (2. verdenskrig), med 1850–1920 som sin kerneperiode. Set fra et nutidigt perspektiv er der således ikke tvivl om at Ømålsordbogen er en historisk ordbog. Ømålsordbogen var imidlertid oprindeligt tænkt som en samtidsordbog baseret på en synkron sprog- og kulturbeskrivelse. Jeg vil i det følgende kigge nærmere på det forløb der gjorde Ømålsordbogen til en historisk ordbog, og de konsekvenser det har haft for det redaktionelle arbejde. Jeg vil også give eksempler på de problemer der er forbundet med at afgrænse ordbogens kildemateriale i tid, og vise hvordan det kronologiske og diakrone i varierende grad får plads og markeres på forskellig vis i en ordbog der i princippet stadig forfølger det oprindelige synkrone ideal.

Indledningsvis er der dog grund til at nuancere den intuitive indledende definition af hvad man forstår ved en historisk ordbog.

2. Hvad er en historisk ordbog?

Historisk ordbog er i Nordisk leksikografisk ordbog (NLO 1997) defineret som en ”en ordbok som beskriver et språk eller en språkvarietet som er

eldre enn ordbokens samtidsspråk” (NLO 1997:136). Historisk ordbog defineres som modsætning til **samtidsordbog**, og både historisk ordbog og samtidsordbog underinddeles i hhv. diakrone og synkrone varianter (ligesom det anføres at **diakrone** og **synkrone ordbøger** forekommer i hhv. historiske og samtidsvarianter). NLO gør ret i at skelne mellem disse fire begreber. Til gengæld synes jeg ikke det fremgår tilstrækkelig tydeligt i hvor høj grad de fire begreber kan gå på tværs. Især forekommer definitionen af samtidsordbogen problematisk, eller rettere: begrebet diakron samtidsordbog. En diakron ordbog defineres netop som en ordbog der ”beskriver et sproks eller en sprogvarietets udvikling gennem en længre periode” (NLO 1997:97), og det er svært at se at en ordbog som ikke kun beskriver samtidssproget, men også tidligere sprogtrin, ikke samtidig skulle være historisk. I en artikel af Hans Jonsson (1983), som der i øvrigt også henvises til i NLO, beskrives ordbøger af denne type (fx Ordbog over det danske Sprog) derimod netop som ”samtids-äldrespråksordbok”, dvs. ordbøger der både omfatter samtidige og historiske sprogtrin.

Mere præcist kunne man således definere en historisk ordbog som en ordbog der (helt eller delvis) behandler sprog der kan beskrives som fortidigt i forhold til samtiden. Men samtidig bør man være opmærksom på hvor bredt ordet historisk er, og dermed hvad beskrivelsen af en ordbog som historisk i virkeligheden kan referere til. Sproget er bundet til tid og sted og er i stadig udvikling, og derfor vil en tidsmæssig afgrænsning være uundgåelig i det leksikografiske arbejde. Man kan måske derfor nærmere beskrive det historiske som noget der kan trænge sig på i varierende grad i enhver ordbog: Den sproglige periode der beskrives, kan vise sig at være så lang eller være præget af så kraftig sproglig udvikling at det vil være relevant, meningsfuldt eller nødvendigt (set i forhold til ordbogens funktion) at underinddele det sproglige materiale tidsmæssigt og markere det leksikografisk. NLO gør selv opmærksom på dette forhold idet man under både samtidsordbog og synkron ordbog påpeger at en synkron sprogbeskrivelse kan have svært ved helt at udgrænse det diakrone og historiske i og med at der kan forekomme flere sproglige generationer inden for den samme tidsperiode.

Ømålsordbogen er interessant fordi man her kan se hvordan man helt fra projektets start har været nødt til at forholde sig ret detaljeret til det diakrone og til tidsmæssig afgrænsning – netop fordi ordbogen ønskede at give en synkron sprogbeskrivelse. Men derudover gør Ømålsordbogens eksempel også opmærksom på et andet aspekt af det historiske, nemlig at selve udarbejdelsen af en ordbog også er bundet til tid og sted (hvilket indebærer at en ordbog også kan blive historisk i den forstand at dens

struktur, koncept, redaktionelle principper osv. med tiden kan blive forældet, set i forhold til dens tiltænkte funktion eller det tilgængelige datagrundlag). Når Ømålsordbogen er endt med at være en historisk ordbog, skyldes det i høj grad ydre omstændigheder i forbindelse med dataindsamling og redaktionsforløb. Derfor vil jeg i det følgende bidrag til temanummeret om historisk leksikografi ikke kun beskrive Ømålsordbogen som historisk ordbog, men også gøre ordbogen til genstand for en ordbogshistorisk beskrivelse. Ømålsordbogen er interessant fordi man her tydeligt kan se hvordan de redaktionelle principper for forholdet mellem synkroni og diakroni er blevet formuleret og justeret i relation til selve ordbogsarbejdets egen historicitet, dvs. til forskellige material- og mentalitetshistoriske forhold. Først og fremmest har Ømålsordbogen det til fælles med mange andre store, beskrivende ordbogsprojekter at udarbejdelsen har strakt sig over en meget lang årrække, og som det vil fremgå af det følgende, har dette haft konsekvenser på flere forskellige måder.

Endelig skal det for en god ordens skyld nævnes at definitionen af en ordbog som historisk selvfølgelig ikke er tilstrækkelig som kriterium for hverken beskrivelse af en ordbog eller for det praktiske arbejde med at lave den. At en ordbog er historisk, siger ikke noget om ordbogens indhold i øvrigt, dens kilder, type, funktionalitet osv. Ømålsordbogen er fx en dialekt- og talesprogsordbog, og derfor er afgrænsningen af stoffet i forhold til rigsmål og til skriftsprog helt afgørende. Ordbogen er derudover en videnskabelig, deskriptiv ordbog. Termen historisk ordbog siger kun noget om at man har at gøre med en ordbog der (helt eller delvis) beskriver eller behandler sprog, der kan anses for ældre eller forældet i forhold til et samtidigt nu.

3. Den oprindelige plan: en synkron (samtids)ordbog

Ømålsordbogen fremstår i dag så indlysende som en historisk ordbog. Dette forhold var imidlertid ikke nær så indlysende dengang projektet blev grundlagt i begyndelsen af 1900-tallet. I en beretning fra 1938 gør lederen af projektet, Poul Andersen, sig en række overvejelser om Ømålsordbogens tidsmæssige afgrænsning. Her hedder det bl.a.:

... [der kan] paa nogle Punkter i Materialet blive Antydning af en Kronologi, men i det store og hele gaar Ordbogsplanen ikke ud over Fordringen: det synchrone Tværsnit af Sprog og Kultur. (Andersen 1938:20f.)

Ømålsordbogen skal altså ikke rumme flere kronologiske sprogtrin, men skal forsøge at "... overholde Kravet om Tidens Enhed" (Andersen 1938:20).

Den ideelle fordring om det rene synkrone snit var imidlertid ikke lige nem at leve op til. I projektets begyndelse var problemerne især koncentreret omkring den tidsmæssige afgrænsning bagud i tid. Som projektet skred frem, har problemerne nærmere samlet sig omkring hvor det synkrone snit slutter, og dette har naturligvis noget at gøre med den lange redaktionsperiode og med den sproglige forandring af dialekterne der allerede var begyndt da ordbogsprojektet blev grundlagt i 1908. Som citatet viser, mener Poul Andersen selv at der kan blive antydninger af en kronologi, dvs. en historisk dimension, i ordbogen, og jeg skal i det følgende give nogle eksempler på disse antydninger. Først i forbindelse med afgrænsningen bagud i tid, dernæst i forbindelse med afgrænsningen i forhold til nutiden.

4. Det diakrone og afgrænsningen bagud i tid

4.1. Ømålsordbogens kernemateriale

Poul Andersen var inspireret af den københavnske strukturalisme: Hjelmlev, glossematikken og Lingvistkredsen (jf. fx Pedersen 1996:241–256), og idealet om det synkrone snit kan overordnet ses som et udslag af denne interesse. Ønsket om at lave en synkron sprogbeskrivelse skal dog nok også ses i sammenhæng med praktiske problemer i forbindelse med kilde-materialet.

Da dialektologien for alvor etablerede sig som videnskabelig disciplin i midten af 1800-tallet, begyndte man at foretage feltarbejde og indsamle sprogprøver i marken (Ømålsordbogen er som nævnt en ordbog over ikke-standardiseret talesprog; skriftsproglige kilder kan altså kun bruges i begrænset omfang). Men ud over dette primærmateriale, der altså var et samtidsmateriale, fandtes der også materiale fra ældre indsamlinger af dialektmateriale samt dialektord i skriftlige kilder (fx i skønlitteratur, juridiske tekster osv.). Poul Andersen argumenterer imidlertid for at udelade især det ældre, skriftligt overleverede stof, dels fordi det er vanskeligt at foretage en præcis dialektologisk bestemmelse af disse mere spredte ældre kilder, dels fordi en stor del af dette materiale allerede fandtes i Kalkars ordbog over ældre dansk (ca. 1300–1700) og i Ordbog over det danske Sprog (ca. 1700–1955). Han går altså ind for en slags

leksikografisk arbejdsdeling på dette punkt. Det materiale der forelå for samtiden, var ganske vist også meget ufuldstændigt ved projektets start i begyndelsen af 1900-tallet, men her havde man til gengæld muligheden for at foretage en målrettet og omfattende nyindsamling af materiale som ville kunne sikre et mere solidt fundament for Ømålsordbogens sprogbeskrivelse.

Prioriteten blev således at Ømålsordbogen ikke skulle favne i kronologisk bredde, men i stedet give en mere sammenhængende og grundig beskrivelse af dialekterne i en enkelt periode. Forudsætningen var imidlertid at der blev indsamlet et tilfredsstillende sprogligt primærmateriale blandt stadig levende informanter (eller ”meddelere” som det hedder i dialektologien). Man stod derfor over for et vældigt indsamlingsarbejde i 1908 da projektet blev grundlagt.

Det er resultatet af dette arbejde der udgør kernen i Ømålsordbogens seddelsamling, og det er også dette arbejde der definerer Ømålsordbogens kerneperiode. Den ældste generation af meddelere var nemlig født i midten af 1800-tallet (ca. 1840–60/70), og derfor sættes kerneperioden til slutningen af 1800-tallet (ca. 1850–1920). Den ældste generation af meddelere var derudover den samme generation som i en yngre alder havde dannet grundlag for udarbejdelsen af *Kort over de danske folkemål* af Valdemar Bennike og Marius Kristensen (1898–1912). En række af de indsamlinger af dialektmateriale der allerede forelå fra slutningen af 1800-tallet, omfattede også denne generation (fx P.K. Thorsens undersøgelse af dialekten på Sejerø ud for det nordvestlige Sjælland (1894[1885]) eller Peder Jacobsens undersøgelse af dialekten i Flemløse på Sydvestfyn (1933[1885])).

Ud over dette primærmateriale skulle man dog også udnytte:

... alle haandskrevne eller trykte Optegnelser af dialektologisk, folkloristisk og etnologisk Indhold fra forrige Aarhundrede og ogsaa fra det 18. Aarhundrede i det ringe Omfang saadanne findes. (Andersen 1938:20)

Dette ofte ældre materiale skal ifølge Poul Andersen imidlertid ikke ukritisk medtages i ordbogen:

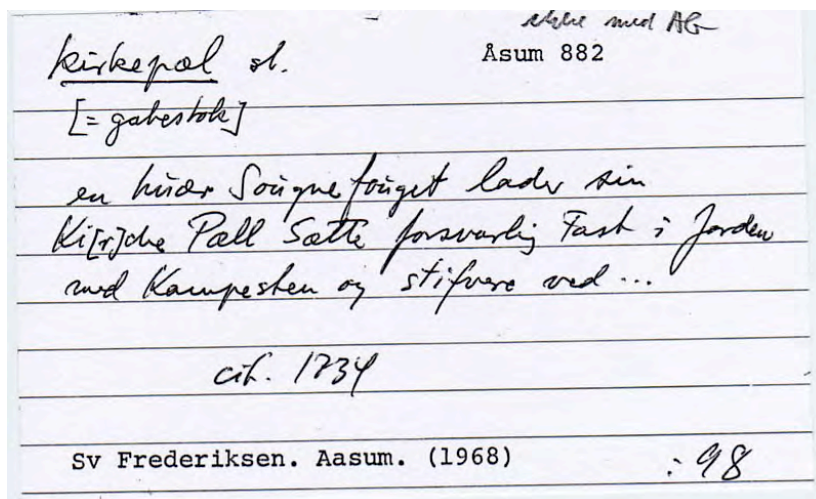
Alt hvad der saaledes er bragt til veje gennem ældre Optegnelser søges verificeret gennem Efterhøring (Andersen 1938:20).

Man skulle med andre ord spørge de ældste meddelere. Hvis disse meddelere ikke kendte ordet, kunne ordet anses for forsvundet før det 19. århundredes slutning og karakteriseres som ”ældre”. Poul Andersen siger ikke noget om i hvor høj grad sådanne ord skal medtages eller ej, og heller

ikke noget nærmere om hvordan en leksikografisk markering af et ældre sprogtrin skulle tage sig ud. Jeg skal i det følgende prøve at give et indtryk af den nuværende praksis.

4.2. Leksikografiske markeringer af ældre sprog

Den nuværende praksis i Ømålsordbogen følger stadig hovedprincippet for det ældre materiale. Således medtager vi ikke ord hvor vi kun har et enkeltstående belæg fra før slutningen af det 18. århundrede. Som eksempel kan nævnes ordet *kirkepæl* ('gabestok'), hvor vi kun har et enkelt belæg i vores samlinger fra Aasum Herreds Tingbog, dateret 1734. Redaktøren har i øverste højre hjørne af sedlen markeret "ikke med", dvs. ikke medtaget i ordbogen:

Hvad angår ordstoffet fra perioden 1750–1850, kan kravet om efterhøring af naturlige grunde ikke længere opfyldes, så der må vi i højere grad forlade os på en vurdering af kildematerialet i det enkelte tilfælde for at kunne afgøre om ordet eller ordformen er ældre. Vi er muligvis blevet en anelse mere liberale med hensyn til at medtage belæg på ordstof fra denne periode end det oprindeligt var Poul Andersens tanke. Sikre belæg fra gode dialektale kilder udelades ikke nødvendigvis, heller ikke selvom vi ikke har mulighed for at efterhøre. Det sker dog ikke ukritisk. Ordene skal selvfølgelig opfylde de øvrige kriterier for at komme med i ordbogen, ikke mindst hensynet til om ordet er dialektalt talesprog. Derfor er der først og fremmest tale om ord inden for landbrugsfaglig terminologi, sådan som de fx kan findes i ældre landsbyvedtægter. Det gælder fx ordet *høvdesten*:

høvdesten s – stor sten der markerer enden af en ager svS(Kors 1796 Vider.5:9 og 10), Æ(Drejø): "Skulle nogen forandre *Høved eller Skiælsteene* eller oppløyet Grønbulke uden Oldermænden og hands Medhielpere, bøde derfor efter Loven som Ran, og tillige betaler for Steenens Nedsættelse 1 Rd" svS(Kors Vider.5:10), *Aar 1810 den 29 Maj skød jeg ind paa Enden af en liden Eng, som Rasmus Rasmussen har pløjet, hvor der var ingen Høvesten mellem os* Æ(Drejø FynskeÅrb.1971:29); jf *høvde* I, *hydesten*.

Det landbrugsfaglige materiale er også overleveret i de gamle bonde-dagbøger som udgør et væsentligt kildemateriale til ord og vendinger fra bondens dagligdag i ældre tid. Det gælder fx et ord som *høtørre* fra Rasmus Stæhrs dagbog fra begyndelsen af 1800-tallet:

høtørre s – (periode med) tørt vejr, velegnet til vejring og bjergning af hø M(Farø RStæhr.Dagb. 27/7 1813 og 16/8 1816): *da det blev Høetörre gik vi i Arbeide at rive høe i Nörodde Marken* M(Farø RStæhr.Dagb. 27/7 1813); jf *tørre* s, *høvejr*.

Selvom et fænomen er blevet historisk i sin realitet, kan det naturligvis sagtens være levende i erindring eller omtale og dermed være levende i sproget. Landbrugets omlægning i Danmark fra landsbyfællesskaber til enkeltgårde, den såkaldte udskiftning, fandt sted ret kort tid inden Ømålsordbogens kerneperiode (i årtierne umiddelbart før og efter 1800), og derfor finder man i ordbogen en del eksempler på ord fra landsbyfællesskabets sidste periode. Dette ordstof kan man formode har været kendt for den første generation af kernemeddelere. På den anden side kan ordene også nemt tænkes at have været ældre og forældede for mange dialekttalende i slutningen af det 19. århundrede. Vi markerer ikke eksplicit disse ord som ældre, men normalt vil man helt naturnødvendigt komme til at markere en implicit kronologi, typisk i form af formuleringen ”i fællesskabets tid” o.l., fx ved ordet *høvdeager* hvor der både er markeret en

ældre og en yngre betydning ("i nyere tid"):

høvdeager s – (i fællesskabets tid) den yderste tværamer i en ås, brugt som *forpløjning* for andre, tværgående agre svS(Fodby Vider.1:186), øS(Stevns 1749 FrGrundtv.S), M(Farø RStæhr.Dagb. 22/9 1808, 19/4 1811 og 20/5 1812): *blev færdig at Saae bemelte skifte samt Høfte Ageren* M(Farø RStæhr.Dagb. 20/5 1812), *om Eftermidagen plöyede Høfteagren paa Mellemskifte og forplöyningen* smst 19/4 1811 || (i nyere tid) det yderste af en mark (til den ene ell anden side) brugt som *forpløjning* ved pløjning af en tilstødende mark M(Keld, Bor): "en høfteager som jeg havde ladet ligge hen til at vende på" M(Keld), [dæ₂ leg₂ te 'høfdə,α.wu] smst || jf *høvde* I, *hoved-*, *hyd(e)ager*.

Antydningen af det ældre lag kan også ske i form af at en ældre kilde dateres, sådan som det bl.a. er tilfældet med den ældre betydning af *høvdeager* (1749, 1808, 1811 og 1812). Eller det kan ske mere indirekte i form af at de ældre samlinger anføres eksplicit som kilder. Det kan fx være Folmer Dyrlands samlinger fra Nordvestsjælland (indsamlet i 1840'erne) eller Andreas Thanings samlinger fra Sjælland (indsamlet fra slutningen af 1830'erne). Det er dog kun obligatorisk at henvise til Christian Molbechs Dansk Dialect-Lexikon (1833–41).

Når det bliver ved antydningen, har det som nævnt noget at gøre med at det er svært at afgøre om der er tale om ældre lag. Det kan være vanskeligt, ofte umuligt at afgøre hvilke meddelere der præcist er tale om i de ældste optegnelser, og vi kan heller ikke vide om den enkelte meddelers sprog har været mere eller mindre gammeldags. Ofte er der i de ældre samlinger især blevet spurgt efter særdialektale ord, og vi kan ikke vide om eller i hvor høj grad de opgivne ord måske har været gamle på optegnelsestidspunktet. I det hele taget er det svært at vide præcist hvor meget og hvordan sproget har udviklet sig i de forskellige dialekter i den ældre periode, især før år 1800, hvor kildematerialet som sagt er meget sparsomt.

Sprogudviklingsmæssigt går der jo heller ikke nødvendigvis et skarpt skel ved starten af Ømålsordbogens kerneperiode. Selvom et ord måske kun er overleveret i kilder fra perioden umiddelbart inden 1850, behøver

det ikke nødvendigvis være forældet, men kan udmærket have været kendt og brugt langt op i 1800-tallet. Det kan især være tilfældet for mere almensproglige ord som ikke er tidsbundne i samme grad som fx fagterminologi. Daværende redaktør ved Ømålsordbogen, Ole Widding, har fx følgende bemærkning i Danske Folkemål i 1933 til pastor Trydes indsamling af dialektord hos en række lolland-falskerske meddelere i slutningen af 1880'erne (Widding 1933:89). Denne indsamling tog netop udgangspunkt i det ældre ordstof i Molbechs dialektleksikon fra 1833–41:

Det kan her med det samme indskydes, at det kun er en forsvindende lille Del [af ordstoffet], der er gået i Glemmebogen i Løbet af de 50 Aar, der ligger mellem Dialect-Lexikonnet og Trydes Indsamling.

Det ældre kildemateriale er svært at vurdere, og derfor følger Ømålsordbogen en forsigtig praksis med hensyn til leksikografisk markering af et ældre lag – der er ofte kun tale om antydninger. Ud fra et leksikografisk brugersynspunkt har dette imidlertid også som konsekvens at man skal have et ret indgående kendskab til dansk dialektologi, dens kildemateriale og dens historie for overhovedet at bemærke og afkode disse antydninger af en kronologi. Vi har dog også muligheden for at markere eksplicit med et ”ældre”, som i udtaleafsnittet ved substantivet *høj*, hvor der i materialet fandtes en række sedler hvor *høw*-formen blev markeret som gammel:

høj I (også **høv**) s m, > c S, c Æ
høv (ældre): [*höw'*] nS, nvS(alm, tilsv Thorsen.SS:56), svS(Mglb, Ørs), øS(alm, jf FØS:275), u stød ssS, M(alm); også opt [*hö'w*] nvS(Sod), [*høw'*] nvS(Vall og Asn Bennike.S). – **høj** Ø(alm), se former u *høj* II. – Pl: -e.

Det skal dog bemærkes at brugen af ”ældre/ynge” (eller ”æ/y”) ikke er entydig i Ømålsordbogen idet de dels kan bruges absolut om den hhv. ældre og yngre tidsperiode i Ømålsordbogen, dels bruges relativt om to ordformer der kan placeres kronologisk i forhold til hinanden (jf. videre i Gudiksen 2003).

5. Det diakrone og afgrænsningen af yngre materiale

Selvom Ømålsordbogen i sit udgangspunkt blev defineret som en synkron ordbog, medtages altså i et vist omfang ældre stof. Det diakrone aspekt kan dog ikke karakteriseres som særligt dominerende på dette punkt. Det historiske aspekt kommer nok tydeligere til udtryk hvis man kigger nærmere på afslutningen af den definerede ordbogsperiode. Sprogudviklingen og den lange redaktionsperiode får her tydelige konsekvenser.

5.1. Ømålsordbogen og sprogudviklingen

Poul Andersen var selv udmærket klar over at sproget og dialekterne allerede i begyndelsen af 1900-tallet var i hastig forandring, og at dette kunne gøre det vanskeligt for både Ømålsordbogen og Udvalg for Folkemål at leve op til de formulerede mål:

At Fordringerne nemlig ikke vil blive honoreret fuldt ud er rimeligt, allerede af den Grund at det Kulturtrin, som 19. Aarhundredes Dialekter er sprogligt Udtryk for, ikke mere lader sig oplyse i alle Enkeltheder ad den mundtlige Traditions Vej, og det betyder, at hvad vi ikke faar med nu, det vil stedse forblive uoplyst. (Andersen 1938:38f.)

Ømålsordbogen var i høj grad et dokumentationsprojekt der også havde til formål at sikre dialekterne for eftertiden:

Det er denne Kendsgerning, der bliver bestemmende for Dialektforskningens Krav til Indsamlingsarbejdet, og det er med Sorg og Bekymring, at Uff [Udvalg for Folkemål] ser, i hvor ringe Grad dets Kræfter slaar til, hvor lidt det magter at indsamle og oplyse, og hvor meget der derfor uafvendeligt forsvinder fra Dag til Dag. (Andersen 1938:39)

Ømålsordbogen var oprindelig tænkt som en pendant til Feilbergs jyske ordbog (1886–1914). Udvalg for Folkemål blev grundlagt i 1908, og allerede året efter begyndte man at indsamle materiale. På dette tidspunkt var der tale om en beskrivelse af et samtidigt sprog. Men indsamlingen var praktisk meget vanskelig og resurserne små i de første to årtier. Årene går, og da Poul Andersen skriver sin artikel i 1938, hedder det:

Ømaalsordbogen ... tilstræber kun den synchroniske Beskrivelse, d.v.s. at give et Tværsnit af Sproget, som det var i forrige Aarhundredes Slutning, førend Landbrugets Industrialisering for Alvor satte ind. (Andersen 1938:20)

Hensynet til den synkrone sprogbeskrivelse vejer tungt for Poul Andersen, og det kunne se ud som om han allerede på dette tidspunkt sætter en historisk grænse for Ømålsordbogen i forhold til samtiden for at kunne fastholde det synkrone snit. Dermed ville han også gøre ordbogen til en historisk ordbog i klassisk forstand. Under alle omstændigheder forandrede både sproget og kulturen sig hastigt, hvilket gjorde at også yngre stof snart kunne trænge sig på. Spørgsmålet om et evt. yngre stof og dets behandling i ordbogen, blev på dette tidspunkt dog nok nærmere behandlet som en del af spørgsmålet om afgrænsningen af dialekterne i forhold til det mundtlige rigsmål. Dette afgrænsningsspørgsmål var og er helt afgørende for projektet, men det var og er også meget vanskeligt (jf. Andersen 1938:21ff.). Som det vil fremgå nedenfor, er den nuværende redaktion formodentlig endt med at medtage mere af det nyere stof. Men dette skyldes ikke kun den stadige og hastige forandring af de danske dialekter. Selve redaktionsprocessen trak også ud i et omfang som helt af sig selv gjorde at Ømålsordbogen snart ophørte med at være en samtidsordbog, og som også havde den konsekvens at ordbogen endte med også at omfatte en yngre periode fra 1920 til 1945.

5.2. *Den lange redaktionsperiode*

Redaktionen af Ømålsordbogen trak ikke kun ud fordi selve indsamlingen af talesprogs materiale var langsommelig og arbejdskrævende i en tid uden båndoptagere.¹ 2. verdenskrig betød at arbejdet blev forsinket da arkiverne delvis blev pakket ned. Umiddelbart efter krigen var flere af redaktørstillingerne ubesatte i perioder. Dernæst trak selve redaktionsprocessen voldsomt ud. Oprindeligt var det tanken at en stor del af materialet skulle forredigeres efter de såkaldte saglige emner, dvs. faglige og socio-kulturelle emner som fx folketro, lege, fester, klædedragter, typiske arbejds-gange og begivenheder som fx bagning, brygning, vævning, såning, høst, malkning, fiskeri osv. (der nævnes i 1954 i alt 73 emner; jf. nærmere beskrivelse i Ømålsordbogens tillægsbind, s. 5). Denne redaktion blev i princippet stillet i bero i 1954, hvor det i stedet var meningen at den alfabetiske redaktion af bind 1 skulle begynde (dette var i høj grad foranlediget af krav fra bevilgende fonde om at projektet snart udmøntede sig i konkrete resultater, dvs. en ordbogspublikation).

---

¹ Tak til professor emeritus ved Institut for Dansk Dialektforskning (nu: Afdeling for Dialektforskning) Inger Ejsskjær for oplysninger i forbindelse med dette afsnit. Også tak til Asgerd Gudiksen for kommentarer og diskussioner.

I det hele taget virker det som om redaktionsarbejdets omfang er kommet bag på redaktionen. Seddelsamlingen voksede sig efterhånden meget stor og måtte omorganiseres for at kunne fungere hensigtsmæssigt som grundlag for udarbejdelsen af de konkrete artikler; processtyring i en seddelsamling af denne størrelse (nu ca. 3 mio. ord) kræver stor omhu og udskrivning af mange henvisningssedler. Arbejdsgangene frem mod et egentligt manuskript var nye og skulle både formuleres og indarbejdes (gennemlæsning, kvalitetskontrol). Selve fastlæggelsen af endelige, forpligtende og præcise redaktionsregler var også kompliceret, bl.a. som følge af ønsket om at gengive udtaleoplysningerne i normaliseret form (disse oplysninger baserer sig på fonematiske analyser af de enkelte dialekters lydsystemer). Man var tidligt klar over at funktionsord (konjunktioner, præpositioner, adverbier) og ord der var fælles med rigsmålet, var underrepræsenteret i samlingerne ("Det kan nemlig med Sikkerhed forudses, at det foreliggende Ordbogsstof m. H. t. de gram. Småord (Konjunktioner, Adverbier o.l.) er for fattigt, og at det må suppleres ved Hjælp af Tekster", hedder det i en skrivelse fra 1953 i Ømålsordbogens arkiv). Endelig tog man også fat på indsamling af løbende tekst i form af grammofonoptagelser og siden båndoptagelser (bl.a. en større indsamling af båndoptagelser i 1970'erne). Den første egentlige prøveredaktion kom først i 1976, og i 1992 udkom det første bind endelig. Herefter er der regelmæssigt udkommet et bind hvert andet år. Bind otte udkommer således i 2006.

Det er klart at redaktionen på et forholdsvis tidligt tidspunkt må have opgivet tanken om Ømålsordbogen som en samtidsordbog, men det er uklart præcist hvornår. Det er også uklart hvornår Ømålsordbogens afgrænsning i forhold til nutiden strækkes fra 1920 til 1945. De første prøveredaktioner jeg har fundet i Ømålsordbogens arkiv, er fra 1952, så det er sandsynligt at man på dette tidspunkt har tænkt at Ømålsordbogens indsamlingsperiode og tidsmæssige afgrænsning nu var endeligt forbi. Tanken om den synkrone sprogbeskrivelse opgav man dog i princippet ikke. Men eftersom indsamlingen først for alvor tog fart i slutningen af 1920'erne, var den oprindelige kerne af meddelere født i midten af 1800-tallet allerede begyndt at falde væk, og man måtte begynde at trække på lidt yngre meddelere født i slutningen af 1800-tallet. Den periode som dækkes af ordbogen, blev udvidet eller forlænget med det resultat at man i højere grad har måttet forholde sig til stof der må betegnes som yngre. Det gælder dog først og fremmest ordforrådet og det saglige kulturstof, mens udtaleangivelserne næsten kun baserer sig på materiale fra kerneperioden. Lydformer fra den yngre periode op til 2. verdenskrig er sjældne, og man søger slet ikke at registrere udviklingen af regionalsprog.

Generelt må man sige at der efterhånden er blevet medtaget mere af det yngre stof (jf. Gudiksen, i trykken). At der tidligere, dvs. i de første redaktioner af materialet, har været en strammere afgrænsning af perioden, ses fx i behandlingen af biavl i bind 1, under artiklen *bi*. Her savnes en beskrivelse af de nye avlsmetoder der blev indført allerede i slutningen af 1800-tallet. I artiklen *højstade* har man derfor været nødt til at give en supplerende saglig (dvs. encyklopædisk etnologisk) beskrivelse. Bemærk i øvrigt at den redaktionelle tekst i det saglige afsnit er i datid, i modsætning den metasproglige altid-nytids der bruges i definitionerne, også når der er tale om ældre fænomener.

højstade s – (biavl.) højt *bihus* af træ med plads til flere (typisk tre) lag tavler, og med adgang til tavlerne gennem en låge på bagsiden Ø(spor opt, Uhrskov.HHF:93): "[*höjsdaʔa*] var indrettet omtrent som et klædeskab med dobbeltdør; indenfor var selve stadiet inddelt i 6 rum" svS(Sa); jf *bistade*. – Højstader indførtes ca 1860 som afløser for den ældre, kuppelformede *bikube* af halmsimer og havde som noget nyt plads til mere end én bifamilie, men blev hurtigt fortrængt af *trugstadiet* der indførtes 1880 og vandt hurtig udbredelse; jf Vendsyssel nu og da.1981:90-95 m ill.

5.3. Ømålsordbogen og den begyndende mekanisering

Perioden 1920–1945 var samtid for Poul Andersen og hans generation af redaktører, og de nye maskiner der til stadighed kom til, forekom formentlig at være irrelevante for beskrivelsen af sproget og kulturen i den bonde- og fiskerkultur som ordbogen har som sin genstand. Dette er for så vidt også rigtigt hvad angår kerneperioden i sin strenge definition. Men i 2006 er både sproget og ikke mindst kulturhistorien i årene op til 2. verdenskrig blevet fortid og dermed historisk interessant. Samtidig er det noget som mange trods alt stadig kan huske eller har hørt om gennem ældre familiemedlemmer. Det nyere stof som ifølge den oprindelige plan kun skulle antydes, har fået større vægt. Det afspejles fx i at et ord som

høvender er medtaget i ordbogen:

høvender s – hestetrukket, tohjulet
landbrugsredskab brugt til at sprede ell vende
høet med så det tørrer hurtigere (kan være
konstrueret med en roterende rivetromle ell med
bevægelige forke, jf LandbO.2:783f m ill, Anne
Haukjær Andersen. Det gode slid(1995):121 m ill)
Ø(spor opt, nyere): *så fik vi endelig høvender*
M(Fan).

Høvender er netop et eksempel på den ”begyndende industrialisering” i landbruget som Poul Andersen omtaler i sin artikel, og det er markeret som ”nyere”. Vi vælger i dag at medtage sådanne ord – når de har været brugt af bønderne og fiskerne i dagligdagen og er kendetegnende for deres livsform. Man skal også huske på at den omtalte mekanisering tager sin allerførste begyndelse allerede i midten af 1800-tallet, og at den udvikler sig gradvis igennem hele perioden (jf. Søndergaard 2004). Man kan altså ikke sige at landbrugskulturen i Ømålsordbogens oprindelige kerneperiode var ren og jomfruelig og ikke-mekaniseret. Som Poul Andersen også selv nævner, er både kultur og sprog allerede i bevægelse mod slutningen af 1800-tallet.

5.4. Diakroni og større historisk perspektiv

Generelt kan man sige at der nok ses en større afstand til materialet i redaktionen af Ømålsordbogen i dag. Perspektivet bliver historisk, og der beskrives ikke sjældent en eventuel udvikling, ikke kun inden for den overordnede periode (1750–1945), men også inden for kerneperioden (1850–1920). Dermed fraviges den strengt synkrone sprogbeskrivelse. Dette er mest tydeligt i leksikonafsnittene, jf. artiklen *højstade* ovenfor. Men det ses også i lydafsnittene (jf. Gudiksen 2003:335), fx under *hjem*, hvor man kan finde følgende kommentar (forkortelserne i afsnittet gælder de dialekt-geografiske områder Østmøn, Lolland-Falster, Fyn, Tåsinge, Langeland og Ærø, og DialT er en samling af lydskrevne dialekttekster fra hele Danmark; opt står for ”optegnet”):

Komm: formerne *hem* og *heme* afløses af *hjem* og *hjemme*: på øM er *hem*-formerne kun opt som forældede; på L–Fa, F, T, Lgl, Æ er de opt som alm, men i DialT fra L–Fa, F og Lgl forekommer de kun hos de ældste fortællere, født omkr 1855–1865; i DialT fra Æ er de derimod alm, hos fortællere født omkr 1895–1905.

Perspektivet ses også i at man nu prøver at undgå den relative betegnelse ”yngre”, som søges erstattet eller suppleret med absolutte tidsangivelser, som fx ved ordet *høstativ*:

høstativ s – nyere indretning (indført i 1920'erne)
 til at tørre hø på (bestående af tre lægter der er
 sammenføjet foroven og forbundet med
 tværbjælker på midten af lægterne) Ø(spor opt);
 jf *hæsje, hørytter, rytter, stakrytter, stativ*.

At Ømålsordbogens periode er blevet forlænget til 1945, betyder også at det sprog der beskrives, kan være mere påvirket af rigsmålet. Det kan undertiden gøre det svært for redaktørerne at afgøre om et ord har været en aktiv del af dialekten. Samtidig har vi taget båndoptagelser i brug. De fleste af disse båndoptagelser er med meddelere født mellem 1870 og 1905, dvs. inden for ordbogens kerneperiode, men mange optagelser er dog så sene at man må være opmærksom på at et ord herfra kan være indkommet i dialekterne efter 1945. Den lange redaktionsperiode har med andre ord resulteret i en ny fejkilde. Så længe der er tale om socio-kulturelle forhold, især af teknisk art, er det forholdsvis nemt at få øje på eventuelle fejkilder og undersøge sagen nærmere. Det gælder fx helt åbenlyst ord som *fjernsyn, mejetærsker* o.l.

Men andre ord og vendinger kan være mere lumske, fx fraseologiske udtryk der umiddelbart kan virke meget ”naturlige” og upåfaldende. Det gælder fx et udtryk som *gå ind for* (’støtte en idé, et synspunkt, en ordning e.l.’). Dette udtryk er helt almindeligt i dag og var i første omgang medtaget under artiklen *ind* i Ømålsordbogen. Men heldigvis blev vi opmærksom på at det i Ordbog over det danske Sprog i 1920 er beskrevet som nyt, sjældent og lån fra engelsk. Dialektalt er det altså næppe, og det er derfor heller ikke medtaget i Ømålsordbogen.

6. Afslutning

I Ømålsordbogen mødes i bogstaveligste forstand både synkroni og diakroni, samtid og historie, fortid og nutid. Som historisk ordbog er Ømålsordbogen interessant fordi den netop ikke blev defineret som hverken historisk eller diakron, men derimod som en synkron samtidsordbog.

Ømålsordbogen er i dag helt klart en historisk ordbog. Men det er noget den i høj grad er blevet. Den er for længst ophørt med at være en samtids-

ordbog, men man forsøger i princippet stadig at opfylde idealet om en synkron sprogbeskrivelse. Som jeg har vist, er markeringerne af kronologien ofte kun antydningssvis – og betydningsrækkefølgen er jo fx heller ikke kronologisk, men semantisk.

Om Ømålsordbogen alligevel er blevet en diakron ordbog, er måske et definitionsspørgsmål, men der er ingen tvivl om at diakronien samlet set har fået større betydning i redaktionsarbejdet og ordbogen (dog muligvis i varierende grad afhængigt af hvilke sproglige aspekter eller oplysningstyper der er tale om: udtale eller semantik/ordforråd). Dette skyldes i første omgang kildematerialets forskelligartede karakter, den lange redaktionsperiode og den forholdsvis store sprogforandring i den behandlede periode. Men det skyldes formentlig også en bevidsthed om at både det sprog og den kultur som beskrives i Ømålsordbogen, ikke længere blot er under afvikling som i Poul Andersens tid, men vitterligt er blevet historie, og at det kan være både nyttigt og nødvendigt i lidt højere grad at inddrage det historiske perspektiv i redaktionsarbejdet for at komme nuværende og fremtidige brugere i møde.

Litteratur

- Andersen, Poul 1938: Udvalg for Folkemaals Virksomhed 1933–38 (med Udkast til Plan for den kommende ”Ordbog over de danske Ømaal”). I: *Danske Folkemål* 12, 17–64.
- Bennike, Valdemar og Kristensen, Marius 1898–1912: *Kort over de danske folkemål*. København: Gyldendalske Boghandel.
- Feilberg, H.F. 1886–1914: *Ordbog over Jyske Almuesmål* 1–4. København: Thieles Bogtrykkeri.
- Gudiksen, Asgerd 2003: Ømålsordbogens beskrivelse af den begyndende dialektudtynding. I: Akselberg, Gunnstein (udg.), *Nordisk dialektologi*. Oslo: Novus Forlag, 331–342.
- Gudiksen, Asgerd (i trykken): Ømålsordbogen og mejetærskergenerationen. I: Hansen, Lorentzen og Trap-Jensen (red.), *Nordiske Studier i Leksikografi* 8. *Rapport fra Konference om Leksikografi i Norden, Sønderborg 24.–28. maj 2005*.
- Jacobsen, Peder 1933[1885]: *Mundarten i Flemløse Sogn – Vestfynsk* (udg. af Poul Andersen). København: Thieles Bogtrykkeri.
- Jonsson, Hans 1983: Om historisk lexikografi av typ SAOB. I: *Nysvenska studier* 63, 127–192.

- Kalkar, Otto 1885–1918: *Ordbog til det ældre danske sprog (1300–1700)*. København: Thieles Bogtrykkeri.
- Molbech, Christian 1833–41: *Dansk Dialect-Lexikon*. København: Gyldendalske Boghandel.
- NLO 1997 = Bergenholtz, Henning m.fl.: *Nordisk leksikografisk ordbok*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Ordbog over det danske Sprog*. København: Det Danske Sprog- og Litteraturselskab og Gyldendal 1919–56.
- Pedersen, Inge Lise 1996: Dialektforskningen i Danmark med særligt henblik på forholdet til strukturalisme og sociolingvistik. I: Henriksen, Carol m.fl. (udg.): *Studies in the development of linguistics in Denmark, Finland, Iceland, Norway and Sweden*. Oslo: Novus Forlag, 237–273.
- Søndergaard, Jens Aage 2004: Mekaniseringen i dansk landbrug 1845–1920. I: *Landbohistorisk tidsskrift* 2004:2, 47–70.
- Thorsen, P.K. 1894: *Sprogarten på Sejerø*. København: Thieles Bogtrykkeri.
- Widding, Ole 1933: Trydes loll.-falsterske Samlinger i Udv. for Folkemaal. I: *Danske Folkemål* 7, 85–90.
- Ømålsordbogen. En sproglig-saglig ordbog over dialekterne på Sjælland, Lolland-Falster, Fyn og omliggende øer*. København: Afdeling for Dialektforskning og C.A. Reitzels Forlag 1992–.
- Ømålsordbogen. Tillægsbind*. København: Afdeling for Dialektforskning og C.A. Reitzels Forlag 1992.

Henrik Hovmark
 ordbogsredaktør
 Ømålsordbogen
 Afdeling for Dialektforskning
 Københavns Universitet
 Njalsgade 136
 DK-2300 København S
hovmark@hum.ku.dk